

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ФИДАН АФИЗ ГЫЗЫ АЛИЕВА

**ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЯЗЫКА
ПРОИЗВЕДЕНИЙ РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ
КОНЦА XX - НАЧАЛА XXI ВЕКОВ**

5707.01 – Славянские языки

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2017

Работа выполнена на кафедре Современного русского языка
Бакинского славянского университета

**Научный
руководитель:** доктор филологических наук, профессор
Тамилла Гасан гызы МАМЕДОВА

**Официальные
оппоненты:** доктор филологических наук, профессор
Галина Дмитриевна УДАЛЫХ

доктор философии по филологии, доцент
Арзу Мейбулла гызы АГАКИШИЕВА

**Ведущая
организация:** Кафедра русского языкознания Бакинского
государственного университета

Защита состоится «___» января 2018 года в ___ часов на
заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций
на соискание учёной степени доктора наук по филологии и доктора
философии по филологии при Бакинском славянском университете по
адресу: AZ1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 33

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан « ___ » декабря 2017 года

**Учёный секретарь
Диссертационного совета
Д.02.071** доктор наук по филологии,
доцент **Н.Ш.МАМЕДОВ**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Изучение языка художественной литературы определенной эпохи, а также языка писателя того или иного периода преследует различные цели в зависимости от установки лингвистического, лингвостилистического, социо-культурологического, литературоведческого и т.д. характера. Исследование такого рода может быть ориентировано на выявление языковых особенностей, определяющих «языковой вкус эпохи» в целом, лексико-грамматические сдвиги, характерные для развития общенационального языка. Взаимоотношение языка художественного произведения и национального языка – процесс двусторонний и многоплановый. Это филологическая проблема, в которой выделяется актуальный аспект – степень отражения в языке того или иного писателя определенной эпохи национальной языковой картины мира, степень полноты или достаточности национального языкового мировидения, характерного для данного народа. Поэтому рассмотрение вопроса формирования и функционирования системы языковых форм и средств, создающих особый пласт страноведческого (лингвострановедческого) видения внеязыковой действительности является весьма актуальным. Особый интерес представляет проблема установления границы двух аспектов лингвострановедения: а) как сферы общенационального языка; б) как системы средств языка, определяющих идиостиль того или иного писателя.

Объектом исследования является система форм и способов реализации и репрезентации национально-культурной семантики языковых средств малых и больших объемов, а также лингвистические основы реализации этих форм и способов в контексте идиостилевых и общезыковых тенденций.

Предметом исследования является язык конкретных произведений определенных писателей в пределах определенного отрезка времени на плоскости использования комплекса языковых единиц с национально-культурной семантикой.

Цели исследования – выявление закономерностей языка художественных произведений в репрезентации национально-культурной семантики тех или иных языковых единиц – лексических, фразеологических и синтаксических, определение удельного веса

единиц того или иного уровня языка в экспликации лингво-страно-культурологической информации; установление языковых тенденций в развитии национально-культурной семантики языковых единиц.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи: а) определение степени активности «лингвистической технологии» отдельных писателей в развитии сферы национально-культурной семантики языковых единиц; б) выявление тех или иных тенденций в развитии национально-культурной семантики русского языка в целом в определенную эпоху; в) установление корпуса идиостилевых и общезыковых специфических средств, задействованных в экспликации лингвострановедческих и культурологических ценностей народа.

Методы исследования. В процессе исследования были использованы метод непосредственного наблюдения и комплексного описания языкового материала, структурно-семантический метод, метод сопоставления, функционально-синтаксический метод, метод лексико-семантического анализа.

Источники исследования. Материалом для исследования являются произведения трех русских писателей – В.Распутина, Б.Евсеева и А.Битова, которые отличаются друг от друга особым идиостилем (идиолектом). Идиостили этих писателей по-своему отражают оценку социокультурных сдвигов, происходящих в обществе. В языке их произведений последних тридцати лет можно проследить некоторые активные процессы и тенденции «лингвокультурологического развития социума», его лингвострановедческих потребностей в данную эпоху.

Научная новизна исследования заключается в том, что в нем впервые предпринята попытка системного лингвострановедческого и культурологического анализа языка конкретных художественных произведений в пределах определенного отрезка времени в целях установления явных параметров, вырисовывающихся тенденций в развитии национально-культурной семантики языковых ресурсов и в формах ее экспликации; систематизированы языковые средства всех уровней вокруг единой проблематики, представленной в лингво-страно-культурологической системе определенных художественных произведений. Определены основные контуры формирующихся в

общезыковым развитии тенденций, которыми обусловлены степень и масштабы применения лингвострановедческого материала.

Теоретическое значение исследования заключается в том, что в нем системно соотнесены сугубо лингвистические и лингвометодические потенциалы языковых единиц, обладающих лингвокультурологической семантикой, отмечена первичность лингвистической базы семантики, порождающей разветвления национально-культурного значения, т.е. возможные коннотации; в нем впервые предпринята попытка установления взаимосвязи между идиостилевыми, индивидуальными возможностями языка писателей и общезыковыми тенденциями развития той или иной концептуальной сферы семантики.

Практическое значение исследования определяется, прежде всего, его лингводидактической направленностью. Раскрывая закономерности использования языковых единиц в практике речевого общения, лингвострановедение прямо отвечает задаче активного обучения языку как средству общения, средству обмена мыслями. Результаты исследования могут быть использованы как образец описания языка тех или иных писателей под определенным углом зрения (по определенной проблеме), могут быть использованы в качестве основы для составления лингвострановедческих и культурологических словарей, для интенсификации процесса обучения русскому языку как иностранному, а также процесса усвоения основ русского языка в плане национально-культурных парадигм.

На защиту выносятся следующие основные положения:

1. Страноведение как научная дисциплина исторически связана с различными областями науки – историей, географией, этнографией, лингвистикой и т.п. и питается этими областями науки. Но сформировалось оно прежде всего в пределах изучения иностранных (и отчасти – родного) языков, в рамках лингвометодики. Поэтому в последнее время лингвострановедение понимается в широком смысле.

2. Лингвострановедение и смежные с ним области науки – лингвокультурология, этнолингвистика и т.п. – базируются на обязательном фундаменте чисто лингвистических парадигм, теоретической лингвистики. Изучение языка художественных произведений на базе лингвострановедения неразрывно связано с

категориями лингвокультурологии и когнитивной лингвистики. Поэтому исследование языка конкретных писателей должно реализоваться на фоне тех языковых процессов и тенденций, которые характерны для языка определенной эпохи в целом.

3. Характерный «языковой вкус эпохи» может быть определен лишь в общей системе динамики языковых единиц различных уровней, общих тенденций, конститутивных для языка определенного времени в его жанровых представлениях – в разговорной речи, публицистике и т.п. Лингвострановедческий, лингвокультурологический материал обнаруживает практически все языковые и речевые тенденции, связанные с развитием системы новых значений у языковых единиц, системы коннотаций и системы ввода вторичных, «целевых» значений в их функционировании, т.е. актуализации специальных коннотаций.

4. На фоне анализа лингвострановедческого пласта языка четко обнаруживается тенденция использования языковых ресурсов из «старого арсенала» в совершенно новых ситуативных, окказиональных значениях, избегая, таким образом, привлечения в языковую систему все новых и новых языковых знаков: расширение объема знаков отягощает вербальную память реципиентов. Лингвокультурологический материал в последнее время широко используется для создания форм многослойной информации, которой обусловлено применение множества форм прецедентных текстов, окказиональных новаций и т. п.

Апробация диссертации. Основные положения диссертации прошли апробацию в виде докладов на международных научных конференциях, на межвузовских республиканских научных конференциях, в статьях, опубликованных в различных издательствах Азербайджана и за рубежом. Диссертация обсуждена на заседании кафедры современного русского языка Бакинского славянского университета и рекомендована к защите.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объем диссертации 162 страницы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, определяются объект, предмет, цель, задачи и методы исследования, излагаются научная новизна, теоретическое и практическое значение работы, представляются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава «**Теоретические основы лингвострановедения как филологической дисциплины**» состоит из трех параграфов.

В первом параграфе лингвострановедение изучается как научная дисциплина. Дается краткая история формирования лингвострановедения как области филологической науки. Известно, что язык того или иного народа содержит много фактов, которые представляют незаменимый материал для изучения проблем «язык и общество», «язык и мышление». Социолингвистика имеет широкие возможности для изучения языка народа в связи с его историей, в связи с развитием его общественного сознания и индивидуально-языкового поведения. Социологическое осмысление языка настоятельно выдвигает положение: «Социальный аспект определяет все функции языка, семантика отражения – семантику всех языковых категорий»¹. Поэтому понятие «лингвострановедение» по праву ассоциируется с более широким понятием «страноведение». Последнее воспринимается как комплексное изучение страны в объеме всех необходимых параметров – истории, географии, языка, психологии, культуры, «национального духа народа и его отношение к природе», словом, «от географии до социально-бытового поведения»².

Становление страноведения как области обществоведения уходит своими корнями в глубокую древность. При изучении латинского языка еще в IV веке обучающиеся в обязательном порядке должны были получать необходимые страноведческие сведения и знания, которые закладывали твердый фундамент для оптимального

¹ Брагина А.А. Лексика языка и культура страны (Изучение лексики в лингвострановедческом аспекте). Москва: Русский язык, 1981, с. 12.

² Занглигер В. Страноведение России: определение объема и содержания курса // Доклады и сообщения VIII Международного симпозиума МАПРЯЛ. Велико-Тырново. Болгария, 2002, с. 333.

восприятия характера изучаемого языка³. А эти знания охватывали и географические сведения.

Страноведение может быть определено как обществоведческая дисциплина, предметом которой является «определенным образом отобранная и организованная совокупность исторических, географических, общественно-политических, обиходно-бытовых и других знаний», дисциплина, «включаемая в учебный процесс для обеспечения учебно-познавательных и воспитательных целей обучения»⁴. Страноведение изначально было обусловлено лингвометодическими требованиями, т.е. требованиями необходимого совмещения историко-географических, этнокультурных и т.п. сведений при изучении иностранного языка. Этот аспект страноведения получил свое воплощение в термине «лингвострановедение». Страноведческие сведения формировали этно-культурологический фон для оптимального усвоения языковых и речевых явлений.

Следует отметить факт интенсивной разработки страноведчески ориентированного языкознания в лингвометодике. В исследованиях по лингвометодике рассматриваются вопросы по страноведению, лингвострановедению, лингвокультурологии и т.п. Исследователи особое место уделяют вопросам изучения языка отдельных писателей и поэтов в аспекте страноведения или лингвострановедения, например, А.В.Голованова, Е.В.Плетнева, А.С.Мамонтов, А.В.Баскакова, Ю.А.Гвоздарев, С.П.Мамонтова и др.

Страноведение как область теоретических разработок послужила своего рода платформой для формирования лингвострановедения и лингвокультурологии, а также для изучения языка художественной литературы в этом аспекте.

Во втором параграфе лингвострановедение рассматривается как область филологической науки. Лингвострановедение как область языкознания охватывает минимум три аспекта: чисто

³ Kelly P. Aim and Approach in Language Teaching //Yes Langues, 1968, № 3, p.18-24.

⁴ Кулибина Н. В. Лингвострановедческий подход к художественному тексту (страноведчески ценные реляционные единицы как средство создания словесной образности) // Лингвострановедение и текст. Москва: Русский язык, 1987, с. 54.

лингвистический аспект, лингвометодические исследования и лингвостилистические изыскания по изучению индивидуально-авторской семантики.

Лингвострановедение, предметом которого является обучение родному языку, нуждается, на наш взгляд, в более углубленном осмыслении подобных фактов: их исторического формирования и функционирования, их семантико-стилистического развития, их связей с теми или иными общественно-историческими событиями и т.д. Это имеет важное значение для преподавания как родного языка, так и иностранного в лингвострановедческом аспекте.

Лингвострановедение, обусловленное потребностями обучения иностранным языкам, «привело к развитию страноведчески ориентированной лингвистики, главной задачей которой является исследование языковых единиц, наиболее ярко отражающих в своей семантике национальное своеобразие культуры народа – носителя языка»⁵. Лингвострановедение – методическая дисциплина, связанная с отбором и представлением сведений о стране изучаемого языка с целью обеспечения коммуникативной компетенции учащихся⁶. Такое понимание лингвострановедения сегодня является широко распространенным, особенно среди лингвометодистов, специализирующихся в области преподавания русского языка как иностранного.

Социолингвистика и лингвострановедение при всем их различии стоят на одной и той же объективной базе, так что лингвострановедение реализует в учебном процессе не мнимые или иллюзорные, а вполне объективные и культуроносные потенции языка. Следует подчеркнуть, что без осмысления сущности социолингвистических категорий трудно квалифицировать аспекты лингвострановедения как филологической дисциплины.

Мысли о кумулятивной функции языка, например, вполне обоснованны: «Язык – это хранитель национальной культуры народа, следовательно, языковые единицы объективно могут стать

⁵ Томахин Г.Д. Лингвистические аспекты лингвострановедения // Вопросы языкознания, № 6, 1995, с. 118.

⁶ Прохоров Ю.Е. Лингвострановедение – страноведение – культуроведение // Русский язык за рубежом, 1990, № 3, с. 76.

источниками страноведческой информации, ... в учебном процессе изучаемый иностранцами русский язык может быть не только источником информации, но и средством ее предъявления и дальнейшего хранения»⁷. Идею социальной историчности языка «следует понимать как диалектическое единство языка и культуры, языка и общества.

Язык является хранилищем возможной информации о личности, о народе, о его мировосприятии, о его повседневном пространственно-временном бытии. Язык – могущественное оружие для национальной системы концептов, он является зеркалом культуры той или иной нации. Любое современное лингвистическое исследование так или иначе строится на базе учета взаимосвязи триединства «язык – личность – культура».

Главная цель лингвострановедения – обеспечение коммуникативной компетенции в актах межкультурной коммуникации, прежде всего через адекватное восприятие речи собеседника и понимание оригинальных текстов. Лингвострановедческие ресурсы языка определяются на фоне национально-культурной семантики. Тем самым лингвострановедческая характеристика языковой единицы обуславливается ее лингвокультурологическими параметрами.

В третьем параграфе освещаются основные контуры лингвокультурологии. Объектом лингвокультурологии признается лингвокультура, понимаемая как воплощенная и закрепленная в знаках живого языка и проявляющаяся в языковых процессах культуры. «Если языковая картина мира есть сложно организованное семантическое пространство, к которому применимы, в том числе, чисто лингвистические ... методы исследования, то лингвокультура – феномен лингвокогнитивный, формируемый не языковыми единицами, а в первую очередь образами сознания в их вербальной одежде, что требует несколько иных методов анализа ...»⁸.

⁷ Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Москва: Русский язык, 1983, с 17.

⁸ Красных В.В. Основные постулаты и некоторые базовые понятия лингвокультурологии // Материалы Международного конгресса МАПРЯЛ «Русский язык и литература во времени и пространстве». Шанхай (Китай), 2012. Т. 2, с. 12.

Особое внимание обращается на основные единицы лингвокультуры, их классы, категории, систему, структуру, отношение и функционирование. В фокусе рассмотрения находятся не знаки языка, обнаруживающие образы, а образы, обнаруживаемые в знаках языка. Данное противопоставление знаков языка и образов является ключевым для лингвокультурологии. Для лингвокультурологии человек говорящий предстает одновременно как субъект языка, как субъект культуры, как субъект лингвокультуры и как субъект коммуникации. Лингвострановедение и лингвокультурология в принципе опираются на одни и те же языковые средства и обнаруживают во всех контурах взаимосвязь и взаимную обусловленность. В круг языковых элементов с национально-культурной семантикой входят единицы разных типов: слово, словосочетание, предложение и текст.

Вторая глава **«Лингвострановедческий аспект изучения языка литературно-художественных произведений отдельных писателей»** состоит из четырех параграфов.

В первом параграфе представлены вводные замечания по лингвострановедческому аспекту изучения языка литературно-художественных произведений отдельных писателей. Принято считать, что текст литературного произведения исследуется в двух планах: а) как единственный предмет объективного исследования, при котором текст превращается в автономное, самодовлеющее явление и анализ направляется на «собственный мир текста», отделяя его от комплекса внешних факторов; б) как материал, который сам по себе не самодостаточен для раскрытия полного значения – прежде всего эстетического, историко-культурного значения его элементов, которые непосредственно связаны с текстом и образуют с ним одну среду, одну систему⁹.

Для раскрытия значения определенного текста большое значение имеет изучение внутренних и внешних связей между его элементами. Язык – первейший элемент создания художественной картины реальной действительности. Язык является своего рода

⁹ Лайош Н. Значение литературного произведения и внетекстовая сфера // Современные проблемы литературоведения и языкознания. Москва: Наука, 1974, с. 83.

«путеводителем» в тот историко-культурный мир, который составляет сферу бытования героев и сферу развертывания событий в том или ином пространственно-временном отрезке.

Всякая лингвострановедческая квалификация языковой единицы или всего текста в целом так или иначе должна иметь (и имеет) чисто лингвистическую базу, потому что все понятия и факты реальной действительности находят свое выражение в языковых единицах. В диссертации именно с этих позиций изучается язык произведений В.Распутина, Б.Евсеева и А.Битова последних тридцати-сорока лет.

Во втором параграфе исследуются лексические средства репрезентации национально-культурной (лингво-страно-культурологической) семантики в произведениях В.Распутина, Б.Евсеева и А.Битова. В художественных и публицистических текстах слово-лексема выступает как носитель национально-культурной информации: 1. Слово-лексема как номинативная единица является прямым обозначением факта реальной действительности; 2. Лексическая система языка находит отражение не только в живом языке – речи, но и в словарях; 3. В толковых словарях имеются данные о развитии семантической структуры слова, о развитии национально-культурного компонента смысла лексемы; 4. Слова-лексеммы обладают реакцией на «текущие события» в жизни народа: новые события должны быть отражены в лексической системе языка. Например, слово *майдан* в русском языке в связи с событиями в Украине уже вошло в дериватологическую парадигму: *майдан – майдановцы – антимайдановцы – молодчики с майдана – майдановский беспредел «правого сектора»* и т.д. Самым новым элементом этой парадигмы является все же слово *антимайдановцы*. Слово-лексема оказывается более открытой системой по сравнению со словосочетанием и предложением.

Функционально-стилистический оттенок реализуется в их семантическом объеме, либо в их обогащении фразеологически связанным значением, либо же в возникновении окказиональной формы. Содержание значений слов, а также тех концептов, которые

они обозначают, мотивируется так или иначе отражаемой в нем действительностью¹⁰.

Так, в художественно-публицистическом цикле В.Распутина «Сибирь, Сибирь» наблюдается материал совмещения горизонтального и вертикального контекстов, когда автор раскрывает эти две зоны смысла слова *Сибирь*. В систему горизонтального контекста включаются элементы, которые характеризуют это слово: а) топоним – географическое понятие; б) часть территории определенного государства; в) особый природно-климатический регион. Вертикальный контекст обуславливается социально-историческим, морально-нравственным восприятием слова как некоей национально-культурологической категории.

«Слово «Сибирь» – и не только слово, сколько само понятие, давно уже звучит вроде набатного колокола, возвещая что-то неопределенное могучее и предстоящее... Сибирь! Одни слышат в этом гулком звучании уверенность и надежду, другие – тревожную поступь человека на дальней земле, третьи ничего определенного не слышат, но прислушиваются со смутным ощущением перемен, идущих из этого края... Сибирь неминуемо чувствуют в себе даже те, кто никогда в ней не бывал... Она сама вошла в жизнь и интересы многих и многих – если не как физическое, материальное понятие, то как понятие нравственное, сулящее какое-то неясное, но желанное обновление» (В.Распутин. Сибирь, Сибирь... гл. 1.).

Лингвострановедческая категория слова *Сибирь* имеет место и в других фрагментах произведения («Сибирь – это легкие планеты: Земля почувствовала признаки удушья, она оборачивается на Сибирь»; «Для тех, кто в Сибири родился и живет, это родина, дороже и ближе которой ничего на свете нет...» и т.д.).

Ономастическая логика проявляет себя как единство эксплицитной и имплицитной национально-культурной информации. Выявление этого единства и составляет основу лингвистического анализа. Последний оказывается единственным способом обнаружения национально-культурного компонента смысла тех

¹⁰ Алиев Б.С., Эфендиев И.А., Исаев Ф.К. Учебное пособие по лингвострановедению. Баку, 2012, 272с.

лексических единиц, которые нуждаются в языковом раскрытии их семантической структуры. Разберем антропоним «Козодавлев» из романа Б.Евсеева «Евстигней».

На первом уровне восприятия данного слова «работает» информация о том, что это чисто русская, этническая фамилия: *«Капитан лейб-гвардии Измайловского полка Козодавлев (рябоват, росту среднего, жилист и на руку скор) потянулся за епанчой»* («Евстигней», гл. I).

Фамилия *Козодавлев* воспринимается так же, как понятия *Измайловский полк*, *капитан лейб-гвардии* или *епанча* – в своем первичном номинативном значении. Далее, выясняется, что морфологически эта фамилия состоит из сочетания двух слов *коза* и *давить*; выясняется, что оно (слово) образовано по существующей в русском языке модели организации единого понятия (*Волкодавов*; *Коновалов*; *Боголюбов*, *Куроедов* и т.п.). Здесь существенна не только форма сочетания, не столько сама модель образования, сколько скрытая в этом сочетании коннотация, которая делает это слово обозначением или даже фамилией.

Следовательно, кумулятивная функция характерна для отдельных языковых единиц – слов, метаморфических сочетаний, предложений, текстовых структур и т.п. Кумуляция национально-культурной информации происходит, например, в номинативных единицах *коммуналка* (*коммуникативная квартира*), *штрафная* (*штрафная доля выпивки для опоздавших*), *полукровка* и т. п.

Писатель А. Битов замечает одну, но существенную примету коммунальной квартиры – захламленность единственного общего коридора – в целях освобождения жизненного пространства в комнатах, жильцы выносили все, что можно держать в коридоре: *«Передняя... коммунальной квартиры – тоже таинственна: небольшое чистилище перед весельем, впрочем, темноватое, заставленное, захламленное – скорее, предбанничек. Сундук, над ним велосипед, над велосипедом рога, под рогами подкова – все это незаметно входило в Леву...»* (А.Битов. Пушкинский дом. Фаина).

В целом национально-культурологически насыщенная лексика разделяется на три основные группы: 1) прямые наименования (номенклатура имен и событий); 2) дериватологические образования; 3) метафорические понятия и сравнительные

понятия. Закономерности отражения национально-духовных ценностей обуславливаются социально-философским отношением того или иного писателя к общественно-политическим явлениям, происходящим в обществе.

В третьем параграфе изучаются дериватологические (словообразовательные) средства представления национально-культурной семантики. Дериватологические средства русского языка по сравнению с лексическими, фразеологическими, афористическими и т. д. с точки зрения лингво-страно-культурологической семантики освещаются не совсем адекватно. Это, видимо, связано с тем, что словообразовательные модели в плане репрезентации национально-культурной семантики не составляют особой системы. Дериватологические средства в формировании национально-культурной семантики освещаются с позиции чисто словообразовательных средств. Так, например, слово *хрущевка* возникло на основе фамилии главы некогда большой страны, и фамилия эта сама по себе имеет национально-культурную коннотацию, связанную с периодом правления этой исторической личности. Но понятие *хрущевка* было связано с типовым жилищным строительством – пятиэтажки из железобетонных готовых плит (панелей), - которое послужило скорейшему обеспечению населения страны отдельной квартирой. Следует отметить, что данную коннотацию создает не только словообразовательный элемент – *ка*, данное значение выражается всем словом *хрущевка*, которое уже выступало самостоятельной лексемой.

Национально-культурная семантика часто «обслуживается» окказиональными формами, в которых сама форма является целостным выражением коннотации, имеющей единственный смысл:

«Не сразу она смирилась с тем, что высокой ей не быть. Но и «самоваристой» быть не хотелось, и кое-какие меры она для этого приняла, кое-какие руководства для себя составила» (В. Распутин. Дочь Ивана, мать Ивана, гл. I).

Самоваристая (т.е. пышная, толстая) – форма хоть и окказиональная, но в формировании национально-культурно заряженного смысла участвуют коннативное *самовар* + сказуемое – *нет* и окончание *-ая*.

Систематизация дериватологически маркированных форм с национальной семантикой предполагает выделение среди них двух групп. В первую группу следует включать формы, специально созданные для отражения отмеченной коннотации и смысла. Во вторую группу – единицы, имеющие свой языковой статус и смысл, от которого отделяется окказиональный смысловой ракурс в определенных поэтико-художественных целях. Примерами для единиц первой группы могут служить словообразовательные (окказиональные) единицы типа *федулистый*, *катькаться*, *рифмокрад*, *мужикастые*, *хрущевка* и т.п. Во вторую группу входят единицы типа *перестройка*, *челноки*, *кавказец*, *улететь*, *огнеупорный дух* и т.п.

Слово *федулистый*, также дериватологический окказионализм, употреблено в речи персонажей не только для демонстрации колорита их речи, но и в плане выражения национально-русского образного мышления:

« – Станет сей губошлеп *федулистый* в собственной карете разъезжать, встречным кивать свысока, делами управлять и в назначения влезать...» (Б.Евсеев. Евстигней, гл. 45).

Национально-культурную семантику адекватно может понять тот, кто знаком с поговоркой «Дурак Федул – губы надул». Эта поговорка сопровождает в тексте романа понятие «губошлеп федулистый», в котором семантически опорное слово *федулистый* создано для экспликации коннотации страно-культурологической оценки.

В четвертом параграфе описывается экспликация национально-культурной семантики фразеологическими единицами русского языка. Страноведческая ценность фразеологизмов трактуется в единстве следующих составляющих: а) они отражают национальную культуру комплексно, всеми своими элементами вместе, т.е. своими идиоматическими значениями, не выводящимися из значения отдельных элементов, например: *казанская сирота*, *бить в набат* и т.п.; б) они представляют свое национально-культурное содержание единицами своего состава, т.е. расчленено: *лыка не вяжет*, *семи пядей во лбу* и т.п.; в) они отражают национальную культуру в широком смысле слова, через прототипы, т.е. через прямые значения: *приложить руку*, *от корки до корки*, *с красной строки* и т.п.

«Каждое художественное произведение, – пишет А.С.Мамонтов, – детище своей страны, своей эпохи, своей культуры, оно представляет собой своего рода картину быта. Значение текста образуется посредством языковых единиц, составляющих текст; они являются национально-культурными компонентами последнего»¹¹.

Конкретика семантической структуры фразеологических единиц, использованных в художественных и публицистических произведениях В.Распутина, Б.Евсеева и А.Битова позволяет считать, что в языке этих писателей значение той или иной фразеологической единицы раскрывается во всем объеме.

Фразеологические единицы включаются в текст в основном в инвариантно-словарном значении: *коломенская верста; без царя в голове; наводить тень на плетень; два сапога пара; былъем поросло; обжечься на молоке; знать всю подноготную; идти на попятную; в ногах правды нет; свернуть в бараний рог* и др. (примеры из произведений В.Распутина); *как швед под Полтавой; словно ветром сдуло; тянуть ляжку; сверкать пятками; днем с огнем не сыскать; быть на седьмом небе; как в воду канул; ставить палки в колеса; кот заплакал; как Тамбовская волчица; из грязи – в князи; к черту на кулички* и др. (примеры из романа Б.Евсеева «Евстигней»); *попасть на глаза; гнать в шею; сломя голову; сходить с ума; положив руку на сердце; хоть тресни; чаша переполнялась; Ахиллесова пята; хоть трава не расти; чем Бог послал; мерить на свой аршин; моя хата с краю* и др. (примеры из произведений А.Битова). Например:

– Ничего, Толя, как-нибудь. Не может быть, чтобы *свернули* нас в *бараний рог* ... (В.Распутин. Дочь Ивана, мать Ивана, ч. 2); – Полжизни *ляжку тянешь* – так и отца родного возненавидишь! (Б. Евсеев. Евстигней, гл. 29); «– Не дай мне Бог сойти с ума» – тоже *не для красного словца* было написано (А.Битов. О преждевременности).

Кроме того, фразеологические единицы употребляются: 1) в коннотативно обусловленном значении, т.е. в одном из общеизвестных значений, которое в данном тексте можно

¹¹Мамонтов А. С., Мамонтов С. П. Художественный текст в аспекте сопоставительного лингвострановедения // Язык и культура. Материалы Международной научной конференции. Москва: Институт иностранных языков, 2001, с. 107.

квалифицировать как узкое, денотативное значение; при этом форма фразеологической единицы остается неизменной; 2) в особых перифрастических, контекстуально зависимых значениях, обслуживаемых окказиональной (несистемной) формой фразеологических единиц.

Третья глава «Синтаксические единицы русского языка как носители лингво-страно-культурологической информации» состоит из двух параграфов.

В первом параграфе рассматриваются русские пословицы, поговорки и афоризмы как носители лингвострановедческой и национально-культурной информации. В произведениях В.Распутина, Б.Евсеева и А.Битова используется большое количество названных единиц. Данные единицы выполняют различные функции (семантические, идиостилевые, когнитивные и т.д.) в зависимости от авторских целей включения их в текст произведения. Эти писатели используют пословицы, поговорки и афоризмы в различных формах: в их инвариантной форме, в их сегментированной форме, при которой смысл исходной паремиологической единицы сохраняет свое тождество, и в перифразированной форме, которая актуализирует какой-то коннотативный пласт смысла (иронию, сатиру, сарказм и т. д.) при разрушении синтаксического строения исходной формы высказывания. Например:

...Дерзнувший любезничать с Алымушкой был награжден бумагой и обещанием. Препятствовать дальнейшему обучению Фомина в Италии Иван Иванович не стал: *чем черт не шутит, когда Господь Бог спит!* Вдруг да Алымушка возвратится? (Б.Евсеев. Евстигней, гл. 14). Как видим, данная поговорка употреблена в абсолютно идентичном с двучастной структурой значении.

... Была возможность ... перенести целлюлозный завод в Братск, где строилась ГЭС. Воспротивились проектировщики... *Рыба ищет где глубже, проектировщик – где лучше* ... (В.Распутин. Сибирь, Сибирь..., гл. 3). – Сравним: *Рыба ищет, где глубже, а человек – где лучше*...

Язык произведений, исследуемых трех писателей богат такими примерами, как *ни в какие ворота не лезет, в ногах правды нет, деньги не пахнут, береженого Бог бережет, обжегшись на молоке, дует и на воду* и др. (В.Распутин); *сытое брюхо к учению глухо, на*

чужой роток не накинешь платок, на чужие пожитки берут завидки, не выпорешь – не выучишь, нашла коса на камень; на ловца и зверь бежит, чем черт не шутит и др. (Б.Евсеев); *нет худа без добра, маленькая собачка всегда щенок, в доме повешенного о веревке не говорят, на Бога надейся, а сам не плошай* и др. (А.Битов).

Эти единицы антропоцентричны, все они отражают жизнь и быт человека, его взгляды на мир. В большинстве случаев за каждой лингвокультурологической единицей стоит определенная культурно-историческая информация о данном фрагменте духовной культуры, связанной с определенным временем, историей. Лингвокультурология ориентируется не только на новую систему культурных ценностей, выдвинутых современной жизнью общества, но в определенных условиях и на старую систему, что определяется задачами, функциями, которые выполняют лингвокультурологические единицы – слова, словосочетания, предложения, тексты¹².

Во втором параграфе изучаются устойчиво воспроизводящиеся синтаксические конструкции (синтаксические фразеологизмы) как носители лингвострановедческой информации. Рассмотрение синтаксических фразеологизмов в социокультурном аспекте вносит дополнительные штрихи в их семантическую характеристику, фразеологизированные структуры отражают особенности русского национального характера и некоторые их семантические компоненты обусловлены спецификой русского менталитета, исторически сложившимися особенностями речевого общения русских: например, *хоть меняй работу, хоть ничего ей не говори* и т.п. называют целесообразное действие, которое разрешило бы сложившуюся ситуацию.

Национально-культурная семантика проявляется (на уровне синтаксиса) на фоне экспрессивной речи, единицами которой являются такие выражения, как: *то-то и оно, как бы чего не вышло, одними подсказками сыт не будешь, не тут-то было, еще бы, чего и торопиться-то?, как же так, вот так вот* и другие. Лингвокультурологическая ценность этих выражений состоит в том,

¹² Гамидов И.Г. *Философия грамматики афоризмов и пословиц*. Баку: Сабах, 2001, с. 158; Мокиенко В.М. *Фразеология, текст и лингвострановедение // Лингвострановедение и текст*. Москва: Русский язык, 1987, с. 170.

что они возникают в условиях непосредственного восприятия реальности речи и представляют собой семантически нерасчлененную реакцию на факты контекста. Например:

– Ладно, хватит выделываться перед матерью. *Учись да не заучивайся, дальше ума не лезь* (В.Распутин. Дочь Ивана, мать Ивана, г. II);

– *Чего и торопиться?! Я ведь и представиться не успел. Уж побудьте со мной минутку ...* (Б.Евсеев. Евстигней, гл. 37);

– *И вот, хрен уснешь. Несытый хуже голодного. Я ли не помню, что такое голод!* (А.Битов. Мы проснулись в незнакомой стране. Усталость паровоза).

Устойчиво воспроизводящиеся синтаксические конструкции характеризуют русскую речь в «первозданной» форме, составляют фонд экспрессивного синтаксиса русского языка и являются носителями национально-лингвокультурной семантики как особо организованной структуры. В них выражается поэтико-экспрессивная сила русской речи, ее логико-эстетический потенциал.

В заключении представлены основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания диссертации. Главной тенденцией языковой эпохи становится стремление малым отрезком времени и текста (т.е. пространства) выразить максимум смыслов. Основное проявление общей тенденции в языке исследуемых писателей – это использование арсенала так называемых «говорящих» названий – фамилий, имен, топонимов, названий исторических событий, бытовых компонентов, дериватологических (словообразовательных) возможностей, пословиц, поговорок, фразеологизмов и т.п., выдвигая на первый план и развивая их коннотативные смыслы, приобретающие в том или ином контексте национально-культурный смысл. Язык произведений русских писателей конца XX – начала XXI веков в лингвострановедческом аспекте является хорошим подспорьем для систематизации фактов, определяющих общие тенденции развития русского языка в данную эпоху.

Основные положения диссертации нашли отражение в следующих статьях автора:

1. К вопросу лингвострановедческого изучения языка художественных произведений конца XX начала XXI веков //

- Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку, 2014, №4, с. 56-61.
2. Формирование лингвокультурологии как филологической дисциплины // Ученые записки. АДУ. Баку, 2014, №4, с. 92-98.
 3. Лексические единицы с лингвокультурологической семантикой (на материале произведений В.Распутина, Б.Евсеева, А.Битова) // Тагиевские чтения. Баку, 2015, с.76-82
 4. Лингвокультурологические особенности синтаксических конструкций русского языка // Отечественная наука в эпоху изменений: постулаты прошлого и теории нового времени. Екатеринбург, №6 (11), 2015, с. 47-49.
 5. Дериватологические средства представления национально-культурной семантики (на материале произведений русских писателей) // Ученые записки БСУ. Баку, 2016, № 2, с. 127-132.
 6. Синтаксические фразеологизмы как носители лингвострановедческой семантики // Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı-Kiyev-Minsk, №2, 2016, с. 10-17.
 7. Национально-культурная семантика текста (на материале произведений русских писателей) // Современная наука. Актуальные проблемы теории и практики. Москва, №5, 2016, с. 132-136.
 8. Адаптация русских фразеологических единиц в азербайджанской аудитории // Материалы Международной научно-практической конференции «Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане: опыт, практика и перспективы разработки и создания новых учебных комплексов для школ и вузов». Баку, 19-20 мая, 2017, с.41-42.
 9. Язык как средство хранения культурно-исторической (кумулятивной) информации // Filologiya məsələləri, №8, 2017, с.210-216.
 10. Страноведение как научная дисциплина: краткая история формирования // Bakı, ADU, Elmi xəbərlər, №3, 2017, s. 79-83
 11. Анализ национально-культурных языковых единиц с позиций страноведческой (лингвострановедческой) заряженности (на примере русской поговорки) // Gəncə, GDU, Elmi xəbərlər, №3, 2017, s. 171-173

12. Страноведческая ценность фразеологизмов (на материале произведений русских писателей) // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi konfransı. Bakı, 2017.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

FİDAN HAFİZ qızı ƏLİYEVƏ

**XX ƏSRİN SONU – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
RUS YAZIÇILARININ ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNİN
LİNQVOÖLKƏŞÜNƏSLİQ ASPEKTİ**

5707.01 – Slavyan dilləri

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya Bakı Slavyan Universiteti
Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Tamilla Həsən qızı MƏMMƏDOVA

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Qalina Dmitriyevna UDALIX

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Arzu Meybulla qızı AĞAKİŞİYEVƏ

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin
Rus dilçiliyi kafedrası

Müdafiə « ___ » yanvar 2018-ci il saat ___-da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küç., 33.

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ___ » dekabr 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.71 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi**

filologiya üzrə elmlər doktoru,
dosent **N.Ş.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın mövzusunun aktuallığı. Müəyyən dövrün bədii ədəbi dilinin, həmçinin bu və ya digər yazıçının dilinin tədqiqi linqvistik, linqvostilistik, sosio-kulturoloji, ədəbiyyatşünaslıq və s. xarakterin istiqamətindən asılı olaraq müxtəlif məqsədləri təqib edir. Bu cür tədqiq ümumiyyətlə «dövrün dil üslubu»nu, ümummilli dilin inkişafı üçün səciyyəvi olan leksiko-qrammatik dəyişiklikləri müəyyən edən dil xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasına əsaslanma bilər. Bədii əsərin və ümummilli dilin qarşılıqlı əlaqəsi ikitərəfli və çoxplanlı prosesdir. Bu, aktual aspektin – müəyyən dövrün bu və ya digər yazıçısının dilində dünyanın milli dil mənzərəsinin inikas dərəcəsinin, həmin xalq üçün səciyyəvi olan milli dil dünyagörünüşünün dolğunluq və kafilik dərəcəsinin nəzərə alındığı filoloji problemdir. Buna görə dildənkənar gerçəkliyin ölkəşünaslıq (lingvoölkəşünaslıq) görünüşünün xüsusi təbəqəsini yaradan dil (nitq) forma və vasitələrinin yaranma və işlənmə sistemi məsələsinin nəzərdən keçirilməsi olduqca aktualdır. Lingvoölkəşünaslığın iki aspektinin həddlərinin müəyyən edilməsi problemi xüsusi maraq doğurur: a) ümummilli dilin sahəsi kimi; b) bu və ya digər yazıçının idiostilini müəyyən edən dil vasitələri sistemi kimi.

Tədqiqatın obyektini kiçik və böyük həcmli dil vasitələrinin milli-mədəni semantikasının realizasiyasının və ifadə edilməsinin forma və vasitələri sistemi, həmçinin idiosstil və ümumdil tendensiyaları kontekstində bu forma və vasitələrin realizasiyasının linqvistik əsaslarıdır.

Tədqiqatın predmetini milli-mədəni semantika ilə dil vahidləri kompleksinin istifadəsi nöqtəyi-nəzərindən müəyyən zaman müddətində müəyyən yazıçıların konkret əsərlərinin dilidir.

Tədqiqatın məqsədi bu və ya digər dil vahidlərinin – leksik, frazeoloji və sintaktik vahidlərin milli-mədəni semantikasını ifadəsində bədii əsərlərin dilinin qanunauyğunluqlarını, lingvo-ölkə-kulturoloji informasiya izahında dilin bu və ya digər səviyyə vahidlərinin əhəmiyyətinin müəyyən edilməsini, dil vahidlərinin milli-mədəni semantikasının inkişafında dil tendensiyalarının müəyyən edilməsini aydınlaşdırmaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri. Qarşıya qoyulan məqsədə aşağıdakı əsas vəzifələrin həlli ilə nail olunur: a) dil vahidlərinin milli-mədəni semantikasını sahəsinin inkişafında ayrı-ayrı yazıçıların «lingvistik texnologiyasının» fəallıq dərəcəsini müəyyən etmək; b) müəyyən dövrdə bütövlükdə rus

dilinin milli-mədəni semantikasının inkişafında bu və ya digər tendensiyaların aşkar edilməsi; c) xalqın linqvoölkəşünaslıq və kulturoloji dəyərlərinin izahında istifadə olunan idiostil və ümumdil səciyyəvi vasitələr korpusunun müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat prosesində dissertasiya materialını bilavasitə müşahidə etmək və kompleks şəkildə öyrənmək metodundan, struktur-semantik metoddan, müqayisə metodundan, funksional-sintaktik metoddan, leksik-sintaktik təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiq üçün material biri-birilərdən xüsusi idiostil (idiodialekt) ilə fərqlənən üç rus yazıçısının – V.Rasputinin, B.Yevseyevin və A.Bitovun əsərləri təşkil edir. Bu yazıçıların idiostilləri özlərinə görə cəmiyyətdə baş verən sosiokulturoloji dəyişikliklərin dəyərini əks etdirir. Onların son otuz ildə yazdıqları əsərlərin dilində sosiumun «lingvokulturoloji inkişafının» bəzi fəal proseslərini və tendensiyalarını, həmin dövrdə onun «lingvoölkəşünaslıq tələbatlarını» tədqiq etmək olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi işdə ilk dəfə olaraq dil ehtiyatlarının milli-mədəni semantikasının inkişafında və onun izahının formalarında təsvir edilən tendensiyaların aşkar parametrlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə müəyyən zaman müddətində konkret bədii əsərlərin dilinin sistemli linqvoölkəşünaslıq və kulturoloji təhlilinin sınağına təşəbbüs edilməsindən ibarətdir; bütün dərəcələrin dil vasitələri müəyyən bədii əsərlərin linqvo-ölkə-kulturoloji sistemində verilmiş vahid problematika ətrafında sistemləşdirilib. Linqvoölkəşünaslıq materialının tətbiqinin dərəcə və miqyaslarının şərtləndiyi, ümumdil inkişafında yaranan tendensiyaların əsas konturları müəyyən edilib.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işdə linqvokulturoloji semantikaya sahib olan dil vahidlərinin çox linqvistik və linqvometodoloji potensialları sistemli şəkildə müqayisə edilib, milli-mədəni məna şöbələrini, yəni mümkün kontonasiyaları əmələ gətirən semantikanın linqvistik bazasının əsaslılığı qeyd edilib; işdə ilk dəfə olaraq yazıçıların idiostil, fərdi imkanları və semantikanın bu və ya digər konseptual sahəsinin inkişafının ümumdil tendensiyaları arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması sınağı təşəbbüs edilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ilk növbədə onun linqvodidaktik istiqaməti ilə müəyyənləşdirilir. Nitq ünsiyyəti təcrübəsində dil vahidlərinin istifadə qanunauyğunluqlarını aşkara çıxararaq, linqvoölkəşünaslıq dilin ünsiyyət vasitəsi, fikir mübadiləsi vasitəsi kimi fəal öyrənilməsi vəzifəsinə

birbaşa cavab verir. Tədqiqatın nəticələri müəyyən nöqtəyi-nəzərdən (müəyyən problem üzrə) bu və ya digər yazıçıların dil təsvirinin nümunəsi kimi, linqvoölkəşünaslıq və kulturoloji lüğətlərin tərtibi üçün bünövrə kimi, rus dilini xarici dil kimi öyrənmə prosesinin intensivləşməsi üçün, həmçinin milli-mədəni paradigmlar planında rus dilinin əsaslarının mənimsənilməsi prosesi üçün istifadə edilə bilər.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Ölkəşünaslıq elmi sahə kimi tarixən elmin müxtəlif sahələri – tarix, coğrafiya, etnoqrafiya və s. ilə əlaqəlidir və elmin bu sahələri ilə təmin edilir. Lakin o, ilk növbədə xarici dillərin (qismən də doğma dilin) öyrənilməsi dairəsində, linqvometodika çərçivəsində əmələ gəlib. Buna görə linqvoölkəşünaslıq son zamanlar geniş mənada başa düşülür.

2. Linqvoölkəşünaslıq və onunla sıx əlaqədar olan elm sahələri – linqvokulturologiya, etnolinqvistika və s. – sırf linqvistik paradigmların, nəzəri linqvistikanın vacib bünövrəsinə əsaslanırlar. Ölkəşünaslıq əsasında bədii əsərlərin dilinin tədqiqi linqvokulturologiyanın və koqnitiv linqvistikanın kateqoriyaları ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəlidir. Buna görə konkret yazıçıların dilinin tədqiqi bütövlükdə müəyyən dövrün dili üçün səciyyəvi olan dil prosesləri və tendensiyaları əsasında həyata keçməlidir.

3. Səciyyəvi «dövrün dil üslubu» dilin janr təqdimatlarında – danışıq üslubunda, publisistikada və s. müəyyən dövrün dili üçün konstitutiv olan yalnız müxtəlif dərəcələrin, ümumi tendensiyaların dil vahidləri dinamikasının ümumi sistemində müəyyən edilə bilər. Linqvoölkəşünaslıq, linqvokulturoloji material praktik olaraq dil vahidlərinin yeni mənalar sisteminin, konnotasiyalar sisteminin və onların işlənməsində, yəni xüsusi konnotasiyaların aktuallığında ikincidərəcəli, «məqsədli» mənaların daxiletmə sisteminin inkişafı ilə əlaqəli bütün dil və nitq tendensiyalarını aşkar edir.

4. Dilin linqvoölkəşünaslıq təbəqəsinin təhlili əsasında tamamilə yeni hal, okkazional mənalarda «köhnə arsenal» dan dil vasitələrinin istifadə tendensiyası aydın şəkildə aşkar edilir ki, bu sürətlə bütün yeni-yeni dil işarələrinin dil sistemində cəlb edilməsindən qurtulur. İşarələr həcmünün genişlənməsi resipiyentlərin verbal yaddaşını yükləyir. Son zamanlar linqvokulturoloji material ilk növbədə xeyli presedent mətnlərin, okkazional yeniliklər formalarının və s. tətbiqinin şərtləndiyi çoxqatlı informasiya formalarının yaranması üçün geniş istifadə edilir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddələri beynəlxalq elmi konfranslarda, ali məktəblərarası Respublika elmi konfranslarında, Azərbaycan və xarici ölkələrin nəşriyyatlarında dərc edilmiş məqalələrdə aprobasiyadan keçmişdir

Dissertasiya Bakı Slavyan Universiteti müasir rus dili kafedrasının iclasında müzakirə olunmuş və müdafiəyə tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 162 səhifədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, məqsədi, vəzifələri və metodları müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur.

Birinci fəsil «**Linqvoölkəşünaslığın filoloji sahə kimi nəzəri əsasları**» üç paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda linqvoölkəşünaslıq elmi sahə kimi öyrənilir. Linqvoölkəşünaslığın filoloji elm sahəsi kimi yaranmasının qısa tarixi verilir. Məlumdur ki, bu və ya digər xalqın dili «dil və cəmiyyət», «dil və təfəkkür» problemlərinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz material təşkil edən xeyli faktlardan ibarətdir. Sosiolinqvistika xalqın tarixi, ictimai şüurunun inkişafı və fərdi-dil davranışının inkişafı ilə əlaqədar olaraq onun dilini öyrənmək üçün geniş imkanlara sahibdir. Dilin sosioloji anlamı israrla müddəa irəli sürür: «Sosial aspekt dilin bütün funksiyalarını, əks etmə semantikasını – bütün dil kateqoriyaları semantikasını müəyyən edir»¹³. Buna görə «lingvoölkəşünaslıq» haqlı olaraq daha geniş anlayış olan «ölkəşünaslıq»la assosiasiya edilir. Sonuncu bütün zəruri parametrlər – tarix, coğrafiya, dil, psixologiya, mədəniyyət, «xalqın milli ruhunun və onun təbiətə münasibəti», bir sözlə, «coğrafiyadan sosial-məişət

¹³ Брагина А.А. Лексика языка и культура страны (Изучение лексики в лингвострановедческом аспекте). Москва: Русский язык, 1981, с. 12.

davranışınadək» həcmində ölkənin tam şəkildə öyrənilməsi kimi başa düşülür¹⁴.

Ölkəşünaslıq ictimaiyyət sahəsi kimi öz kökləri ilə xeyli keçmişə gedib çıxır. Hələ IV əsrdə latın dilini öyrənərkən təhsil alanlar öyrənilən dilin xüsusiyyətinin optimal mənimsənilməsi üçün möhkəm bünövrə qoyan gərəkli ölkəşünaslıq məlumatlarını və biliklərini mütləq qaydada almalı idilər¹⁵. Bu elmlər isə coğrafi bilikləri də əhatə edirdi.

Ölkəşünaslıq, mövzusu «müəyyən qaydada tarixi, coğrafi, ictimai-siyasi, adi-məişət və digər elmlərin ayrılmış və təşkil edilmiş məcmusu olan», təhsilin təlimi-idraki və tərbiyəvi məqsədlərinin təmin edilməsi üçün tədris prosesinə daxil edilən ictimaiyyət fənni kimi təyin edilə bilər¹⁶. Ölkəşünaslıq əvvəldən linqvometodoloji tələblərlə, yəni xarici dili öyrənərkən tarixi-coğrafi, etnomədəni və s. biliklərin zəruri şəkildə birləşdirilməsi tələbləri ilə şərtlənmişdir. Ölkəşünaslığın bu aspekti «lingvoölkəşünaslıq» termini ilə ifadə olunub. Ölkəşünaslıq bilikləri dil və nitq hadisələrinin optimal mənimsənilməsi üçün etno-kulturoloji fon yaradıblar.

Linqvometodikada ölkəşünaslıq baxımından yönəldilmiş dilçiliyin intensiv tədqiqi faktını qeyd etmək lazımdır. Linqvometodik tədqiqatlarda ölkəşünaslıq, lingvoölkəşünaslıq, lingvokulturologiya və s. üzrə məsələlər nəzərdən keçirilir. Tədqiqatçılar – E.V.Pletneva, A.V.Baskakov, Y.A.Qvozdaryov, A.V.Qolovanova, A.S.Mamontov, S.P.Mamontova və başqaları ölkəşünaslıq və ya lingvoölkəşünaslıq aspektində ayrı-ayrı yazıçıların və şairlərin dilinin tədqiqi məsələlərinə xüsusi yer ayırırlar.

Ölkəşünaslıq nəzəri tədqiqatlar sahəsi kimi lingvoölkəşünaslığın və lingvokulturologiyanın yaranması üçün, həmçinin bu aspektdə bədii ədəbi dilin tədqiqi üçün bir növ platforma olub.

¹⁴ Занглигер В. Страноведение России: определение объема и содержания курса // Доклады и сообщения VIII Международного симпозиума МАПРЯЛ. Велико-Тырново. Болгария, 2002, с. 333.

¹⁵ Kelly P. Aim and Approach in Language Teaching //Yes Langues, 1968, № 3, p.18-24.

¹⁶ Кулибина Н.В. Лингвострановедческий подход к художественному тексту (страноведчески ценные реляционные единицы как средство создания словесной образности) // Лингвострановедение и текст. Москва: Русский язык, 1987, с. 54.

İkinci paraqrafda linqvoölkəşünaslıq elmin bir sahəsi kimi nəzərdən keçirilir. Linqvoölkəşünaslıq dilçilik sahəsi kimi minimum üç aspekti əhatə edir: sırf linqvistik aspekt, fərdi-müəllif semantikasının tədqiqi üzrə linqvometodoloji tədqiqatlar və linqvostilistik araşdırmalar.

Obyekti doğma dili öyrənmək olan linqvoölkəşünaslıq, fikrimizcə bu cür faktların daha dərinə başa düşülməsinə ehtiyac duyur: onların tarixi yaranmasının və işlənməsinin, onların semantiko-stilistik inkişafının, onların bu və ya digər ictimai-tarixi hadisələrlə əlaqələrinin və s. Bu, linqvoölkəşünaslıq aspektində doğma dilin, eləcə də xarici dilin tədrisi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Xarici dilləri öyrənmək tələbləri ilə şərtləndirilmiş linqvoölkəşünaslıq «əsas vəzifəsi öz semantikasında həmin dildə danışan xalqın milli özünəməxsus mədəniyyətini daha aydın əks etdirən dil vahidlərinin tədqiqləri olan linqvoölkəşünaslıq baxımından yönəldilmiş linqvistikanın inkişafına səbəb olmuşdur»¹⁷. Linqvoölkəşünaslıq – metodoloji sahədir, metodikanın aspekti rus dilini xarici dil kimi tədris etməkdir, tələbələrin kommunikativ kompetensiyasını təmin etmək məqsədilə öyrənilən dilin təmsil etdiyi ölkə haqqında məlumatların seçimi və təqdim edilməsi ilə əlaqədardır¹⁸. Linqvoölkəşünaslığın bu cür anlayışı bu gün xüsusilə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi sahəsində ixtisaslaşan linqvometodistlər arasında daha geniş yayılmışdır.

Sosiolinqvistika və linqvoölkəşünaslıq fərqliliklərinə baxmayaraq eyni obyektiv bünövrədə dayanırlar, belə ki, linqvoölkəşünaslıq tədris prosesində dilin saxta və xəyali yox, tam obyektiv və mədəniyyət daşıyıcı imkanlarını həyata keçirir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosiolinqvistik kateqoriyaların mahiyyətini anlamadan linqvoölkəşünaslıq aspektlərini filoloji sahə kimi qiymətləndirmək çətinidir.

Dilin kumulyativ funksiyası haqqında fikirlər tamamilə əsaslandırılıb: «Dil – xalqın milli mədəniyyətinin qoruyucusudur, buna görə də, dil vahidləri obyektiv şəkildə ölkəşünaslıq məlumatının mənbələri ola bilərlər, ... tədris prosesində əcnəbilər tərəfindən öyrənilən rus dili yalnız məlumat mənbəyi yox, həm də məlumatı təqdim etmə və gələcək üçün qorunub

¹⁷ Томахин Г.Д. Лингвистические аспекты лингвострановедения // Вопросы языкознания, № 6, 1995, с. 118.

¹⁸ Прохоров Ю.Е. Лингвострановедение – страноведение – культуроведение // Русский язык за рубежом, 1990, № 3, с.76.

saxlanılma baxımından bir vasitə ola bilər»¹⁹. Dilin sosial tarixilik ideyasını «dil və mədəniyyətin, dil və cəmiyyətin dialektik vahidi kimi anlamaq lazımdır».

Dil şəxsiyyət, xalq, onun dünya dərk, onun gündəlik məkan-zaman varlığı haqqında mümkün məlumatın saxlandığı yerdür. Dil – ümumi təsəvvürlərin milli sistemi üçün qüvvətli silahdır, o, bu və ya digər xalqın mədəniyyətinin aynasıdır. İstənilən müasir linqvistik tədqiqat hər halda üçlük vəhdətinin – «dil – şəxsiyyət – mədəniyyət » in qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınması əsasında təşkil edilir.

Linqvoölkəşünaslığın əsas məqsədi – ilk növbədə həmsöhbətin nitqinin adekvat dərk edilməsi və original mətnlərin anlaşılması yolu ilə mədəniyyətlərarası kommunikasiya aktlarında kommunikativ kompetensiyanın təmin edilməsidir. Dilin linqvoölkəşünaslıq ehtiyatları milli-mədəni semantika əsasında müəyyən edilir. Beləliklə dil vahidinin linqvoölkəşünaslıq xüsusiyyəti onun linqvokulturoloji parametrləri ilə ekvivalentli və şərtləndirilmiş halda qəbul edilir.

Üçüncü paraqrafda linqvokulturologiyanın əsas konturları aydınlaşdırılır. Linqvokulturologiyanın obyektini canlı dil işarələrində təmsil olunmuş və möhkəmlənmiş, dil proseslərində ifadə olunan mədəniyyət kimi başa düşülən linqvokulturologiyadır. «Əgər dünya mənzərəsi mürəkkəb təşkil edilmiş, o cümlədən tədqiqatın sırf linqvistik metodlarının tətbiq edildiyi semantik məkəndirsə, linqvokulturologiya təhlilin bir neçə başqa metodlarını tələb edən, onların verbal örtüyündə dil vahidləri ilə yox, ilk növbədə bədii obraz şüurları ilə əmələ gələn linqvoqnitiv fenomendir...»²⁰.

Linqvokulturologiyanın əsas vahidlərinə, onların siniflərinə, kateqoriyalarına, sisteminə, strukturuna, əlaqə və işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Təhlil mərkəzində obrazları aşkar edən dil işarələri yox, dil işarələrində aşkar edilən obrazlardır. Dil işarələrinin və surətlərin bu müqayisəsi linqvokulturologiya üçün əsasdır. Linqvokulturologiya üçün danışan insan eyni zamanda dil subyektini, mədəniyyət subyektini, linqvokulturologiya və kommunikasiya subyektini kimi durur.

¹⁹ Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Москва, 1983, с 17.

²⁰ Красных В.В. Основные постулаты и некоторые базовые понятия лингвокультурологии // Материалы Международного конгресса МАПРЯЛ «Русский язык и литература во времени и пространстве». Шанхай (Китай), 2012. Т. 2, с. 12.

Linqvoölkəşünaslıq və linqvokulturologiya əsasən eyni dil vasitələrinə əsaslanır və bütün konturlarda qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq aşkar edir. Milli-mədəni semantikalı dil elementləri sahəsinə müxtəlif tiplərin vahidləri daxildir: söz, söz birləşməsi, cümlə və mətn.

İkinci fəsil «**Ayrı-ayrı yazıçıların ədəbi-bədii əsərlərinin dilinin öyrənilməsinin linqvoölkəşünaslıq aspekti**» 4 paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda ayrı-ayrı yazıçıların ədəbi-bədii əsərlərinin dilinin öyrənilməsinin linqvoölkəşünaslıq aspekti cəhətdən ilkin qeydlər göstərilir. Hesab edilir ki, bədii əsər mətni iki planda tətbiq edilir: a) obyektiv tədqiqatın vahid mövzusu kimi: bu tədqiqatın köməyi ilə mətn avtonom, müstəqil hadisəyə çevrilir və onu xarici amillər kompleksindən ayıraraq təhlil «mətnin öz dünyası»na yönəlir; b) bilavasitə mətnlə əlaqəli olan və onunla bir mühiti, bir sistemi təşkil edən elementlərin – ilk növbədə, estetik, tarixi-mədəni mənalara tam açılması üçün müstəqil olaraq bütöv olmayan material kimi²¹.

Müəyyən mətnin mənasının açılması üçün onun elementləri arasında daxili və xarici əlaqələrin öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Dil real gerçəkliyin bədii təsvirinin yaranmasının ən birinci elementidir. Dil bir növ qəhrəmanların məişət mühitini, bu və ya digər məkan-zaman kəsiyində hadisələrin inkişaf etdirilmə mühitini təşkil edən tarixi-mədəni dünyaya «bələdçi»dir.

Dil vahidinin və ya ümumiyyətlə bütün mətnin hər cür linqvoölkəşünaslıq baxımdan qiymətləndirilməsi hər halda sırf linqvistik bünövrəyə sahib olmalıdır, çünki real gerçəkliyin bütün məfhumu və faktı dil vahidlərində öz ifadəsini tapır. Dissertasiyada V.Rasputinin, B.Yevseyevin və A.Bitovun son otuz-qırx ildə yazdıqları əsərlərinin dili məhz bu nöqtəyi-nəzərdən öyrənilir.

İkinci paragrafda V.Rasputinin, B.Yevseyevin və A.Bitovun əsərlərində milli-mədəni (lingvo-ölkə-kulturoloji) semantika ifadəsinin leksik vasitələri tədqiq edilir. Bədii və publisistik mətnlərdə söz-leksika milli-mədəni məlumatın ifadəçisi kimi çıxış edir: 1. Söz-leksika nominativ vahid kimi real gerçəklik faktını birbaşa ifadə edir; 2. Dilin leksik sistemi nəinki canlı dildə – nitqdə, həmçinin lüğətlərdə də əks olunur; 3. İzahlı

²¹ Лайош Н. Значение литературного произведения и внетекстовая сфера // Современные проблемы литературоведения и языкознания. Москва: Наука, 1974, с. 83.

lüğətlərdə sözün semantik strukturunun inkişafı haqqında, leksemanın məna komponentinin inkişafı haqqında məlumatlar var; 4. Söz-leksemalar xalqın həyatındakı «cari hadisələr»ə reaksiya göstərə bilir: yeni hadisələr dilin leksik sistemində əks olunmalıdır. Məsələn, rus dilində *майдан* sözü Ukraynadakı hadisələrlə əlaqədar olaraq artıq derivatoloji paradigmatmaya daxil olub: *майдан – майдановцы – антимайдановцы – молодчики с майдана – майдановский беспредел «правого сектора»* və s. Bu paradigmatmanın ən yeni elementi yenə də *антимайдановцы* sözüdür. Söz-leksema söz birləşməsi və cümlə ilə müqayisədə daha açıq sistemdir.

Funksional-stilistik çalar onların semantik həcmində, ya onların frazeoloji əlaqəli məna ilə zənginləşdirilməsində, ya da okkazional formanın yaranmasında həyata keçir. Söz mənalарının, həmçinin onların ifadə etdiyi ümumi anlayışların mahiyyəti hər halda onda əks olunan gerçəkliyə əsaslanır²².

Belə ki, V.Rasputinin «Сибирь, Сибирь...» bədii-publisistik silsiləsində (siklində) müəllif *Сибирь* sözünün mənasının bu iki zonasını açan zaman üfüqi və şaquli kontekstlərin uyğunlaşdırma materialı müşahidə edilir. Üfüqi kontekst sisteminə bu sözü səciyyələndirən elementlər qoşulur: a) toponim – coğrafi anlayış; b) müəyyən dövlətin ərazi hissəsi; c) xüsusi təbii-iqlim regionu. Şaquli kontekst sözün sosial-tarixi, etno-psixoloji, mənəvi-əxlaqi dərki ilə hər hansı bir milli-kulturoloji kateqoriya kimi şərtlənir.

«Слово «Сибирь» – и не только слово, сколько само понятие, давно уже звучит вроде набатного колокола, возвещая что-то неопределенное могучее и предстоящее... Сибирь! Одни слышат в этом гулком звучании уверенность и надежду, другие – тревожную поступь человека на дальней земле, третьи ничего определенного не слышат, но прислушиваются со смутным ощущением перемен, идущих из этого края... Сибирь неминуемо чувствуют в себе даже те, кто никогда в ней не бывал... Она сама вошла в жизнь и интересы многих и многих – если не как физическое, материальное понятие, то как *понятие нравственное*, сулящее какое-то неясное, но желанное обновление» (V.Rasputin. *Sibir, Sibir... fə. 1.*).

²² Алиев Б.С., Эфендиев И.А., Исаев Ф. К. Учебное пособие по лингвострановедению. Баку, 2012, 272с.

Сибирь sözünün linqvoölkəşünaslıq kateqoriyası əsərin digər fraqmnetlərində də var («*Сибирь – это легкие планеты: Земля почувствовала признаки удушья, она оборачивается на Сибирь*»; «*Для тех, кто в Сибири родился*» и *живет, это родина, дороже и ближе которой ничего на свете нет...*» və s.).

Onomastik məntiq milli-mədəni məlumatın eksplisit və implisit vahidi kimi özünü göstərir. Bu birliyin aşkar edilməsi linqvistik təhlilin əsasını təşkil edir. Sonuncu onların semantik strukturunun dil aydınlaşdırmasına ehtiyacı olan leksik vahidlərin mənasının milli-mədəni komponentini aşkar edən yeganə vasitədir. B.Yevseyevin «*Yevstiqney*» romanında «*Козодавлев*» antroponimini araşdırıq.

Verilmiş sözün birinci səviyyəsində bunun sırf rus, etnik soyad olması haqqında məlumat “işləyir”: «*Капитан лейб-гвардии Измайловского полка Козодавлев (рябоват, росту среднего, жилист и на руку скор) потянулся за епанчой*» («*Yevstiqney*», fəс. I).

Козодавлев soyadı *Измайловский полк, капитан лейб-гвардии* və ya *епанча* anlayışları kimi – özünün ilkin nominativ mənasında başa düşülür. Daha sonra bu soyadın morfoloji cəhətdən iki sözün – *коза* və *давить* sözlərinin birləşməsindən ibarət olması müəyyənləşdirilir; onun (sözün) rus dilində vahid anlayışın mövcud modelinin təşkili üzrə yaranması aydınlaşdırılır (*Волкодавов; Коновалов; Боголюбов, Куроедов* və s.). Burada təkcə birləşmə forması yox, bu birləşmədə bu sözü hətta soyadla belə ifadəli edən gizli konnotasiya qədər yaranma modelinin özü əhəmiyyətlidir.

Buna görə də, kumulyativ funksiya ayrı-ayrı dil vahidləri – sözlər, metamorfik birləşmələr, cümlələr, mətn strukturları və s. üçün səciyyəvidir. Məsələn, milli-mədəni informasiya kumulyasiyası *коммуналка (коммуникативная квартира), штрафная (штрафная доля выпивки для опоздавших), полукровка* və s nominativ vahidlərdə baş verir.

Yazıçı A.Bitov, kommunal mənzilin, bir, lakin mühüm əlamətini qeyd edir – tək ümumi dəhlizin lazımsız şeylərlə doldurulması – otaqlarda həyatı məkanın boşaldılması üçün, sakinlər dəhlizdə saxlanılan hər şeyi oradan çıxartdılar: «*Передняя... коммунальной квартиры – тоже таинственна: небольшое чистилище перед весельем, впрочем, темноватое, заставленное, захлавленное – скорее, предбанничек. Сундук, над ним велосипед, над велосипедом рога, под рогами подкова – все это незаметно входило в Леву...*» (A.Bitov. Puşkin evi. Faina).

Ümumiyyətlə milli-kulturoloji məzmunlu leksika üç əsas qrupa bölünür: 1) birbaşa adlar (adların və hadisələrin nomenklaturası); 3) metaforik və müqayisəli anlayışlar. Milli-mənəvi dəyərlər əksinin qanunauyğunluqları bu və ya digər yazıcının cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrə sosial-fəlsəfi münasibətindən irəli gəlir.

Üçüncü paragrafda milli-mədəni semantika anlayışının derivatoloji (sözdüzəldici) vasitələri öyrənilir. Rus dilinin derivatoloji vasitələri leksik, frazeoloji, aforistik və s. vasitələrlə müqayisədə linqvo-ölkə-kulturoloji nöqteyi-nəzərindən tam adekvat izah edilmir. Bu, görünür, sözdüzəldici modellərin milli-mədəni semantika ifadəsi planında xüsusi sistem təşkil etməməsi ilə əlaqədardır. Milli-mədəni semantikanın yaranmasında derivatoloji vasitələr sırf sözdüzəldici vasitələr nöqteyi-nəzərindən aydınlaşdırılır. Belə ki, məsələn, *хрущевка* sözü vaxtilə böyük ölkənin rəhbərinin soyadı əsasında yaranıb və soyad özü bu tarixi şəxsiyyətin idarəçilik dövrü ilə bağlı milli-mədəni konnotasiyaya sahibdir. Lakin *хрущевка* anlayışı ölkə əhalisini ayrı-ayrı mənzillərlə qısa zamanda təmin edən müəyyən tipə uyğun yaşayış binası – dəmir-beton hazır pilyələrdən (panellərdən) olan beşmərtəbələr ilə bağlı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, verilmiş konnotasiyanı təkcə sözdüzəldici element olan – *ка* düzəltmir, bu məna artıq müstəqil leksem kimi ilə çıxış etmiş bütün *хрущевка* sözü ilə ifadə olunur.

Milli-mədəni semantikaya vahid mənaya sahib olan, formanın özünün konnotasiyanın bütöv ifadəsi olduğu okkazional formalarla tez-tez «xidmət göstərilir»:

«Не сразу она смирилась с тем, что высокой ей не быть. Но и «самоваристой» быть не хотелось, и кое-какие меры она для этого приняла, кое-какие руководства для себя составила» (V.Rasputin. İvanın qızı, İvanın anası. Fəs. I).

Самоваристая (yəni koppuş, kök) – hərçənd okkazional formadır, lakin milli-mədəni baxımdan qoşulmuş mənanın yaranmasında konnativ *самовар* + xəbər *нет* – və *ая* sonluğu iştirak edir.

Milli semantika ilə derivatoloji baxımdan markalanmış formaların sistemləşdirilməsi onlar arasında iki qrupun ayrılmasını tələb edir. Birinci qrupa qeyd edilmiş konnotasiya və mənanın əksi üçün xüsusi yaradılmış formaları daxil etmək lazımdır. İkinci qrupa müəyyən poetik-bədii məqsədlərlə okkazional məna rakursunun ayrıldığı, özünün dil statusu və mənasına sahib olan vahidlər daxildir. Birinci qrupun vahidləri üçün

федулистый, катькаться, рифмокрад, мужикастые, хрущевка və s. kimi sözdüzəldici (okkazional) vahidlər nümunə ola bilər. İkinci qrupa *перестройка, челноки, кавказец, улететь, огнеупорный дух* və s. kimi vahidlər daxildir.

Федулистый sözü də derivatoloji okkazionalizmdir, personajların nitqində təkcə onların dilinin koloritinin göstərilməsi üçün yox, həm də milli-rus obrazlı təfəkkürün ifadəsi planında işlənib:

« – Станет сей губошлеп *федулистый* в собственной карете разьежать, встречным кивать свысока делами управлять и в назначения влезать...» (B.Yevseyev. Yevstiqney, fə. 45).

Milli-mədəni semantikanı «Дурак Федул – губы надул» məsəli ilə tanış olan adekvat anlaya bilər. Bu məsəl romanın mətnində ölkə-kulturoloji dəyərin konnotasiyasının izahı üçün yaranan semantik dayaq söz *федулистый* olduğu «губошлеп федулистый» anlayışını müşayiət edir.

Dördüncü paragrafda milli-mədəni semantikanın rus dilinin frazeoloji vahidləri ilə şərh təsvir edilir. Frazeologizmlərin ölkəşünaslıq dəyəri aşağıdakı komponentlərin vəhdəti ilə izah edilir:

a) onlar milli mədəniyyəti özünün bütün elementləri ilə, yəni ayrı-ayrı elementlərin mənasından çıxmayan özünün idiomatik mənaları ilə komplekt əks etdirir, məsələn: *казанская сирота, бить в набат* və s.;

b) onlar özlərinin milli-mədəni məzmununu öz tərkibinin vahidləri ilə, yəni tərkib hissələrə ayrılmış şəkildə təsvir edirlər: *лыка не вяжет, семи пядей во лбу* və s.;

c) onlar milli mədəniyyəti sözün geniş mənasında prototiplər, yəni birbaşa mənalar vasitəsilə əks etdirirlər: *приложить руку, от корки до корки, с красной строки* və s.

A.S.Mamontov yazır: «Hər bir bədii əsər öz məmləkətinin, dövrünün, mədəniyyətinin əsəridir, o, bir növ məişət mənzərəsini təsvir edir. Mətnin mənası mətni təşkil edən dil vahidləri vasitəsilə əmələ gəlir; onlar sonuncunun milli-mədəni komponentidirlər»²³.

V.Rasputinin, B.Yevseyevin və A.Bitovun bədii və publisistik əsərlərində istifadə edilən frazeoloji vahidlərin semantik strukturunun

²³ Мамонтов А.С., Мамонтов С.П. Художественный текст в аспекте сопоставительного лингвострановедения // Язык и культура. Материалы Международной научной конференции. Москва: Институт иностранных языков, 2001, с. 107.

konkretliyi hesab etməyə imkan verir ki, bu yazıçıların dilində bu və ya digər frazeoloji vahidin mənası bütün həcmində meydana çıxır.

Frazeoloji vahidlər mətnə əsasən invariant-lüğət mənasında daxil edilir: *коломенская верста; без царя в голове; наводитъ тень на плетень; два сапога пара; былъем поросло; обжечься на молоке; знать всю подноготную; идти на понятную; в ногах правды нет; свернуть в бараний рог* və s. (V.Rasputinin əsərlərindən nümunələr); *как швед под Полтавой; словно ветром сдуло; тянуть лямку; сверкать пятками; днем с огнем не сыскать; быть на седьмом небе; как в воду канул; ставить палки в колеса; кот заплакал; как Тамбовская волчица; из грязи – в князи; к черту на кулички* və s. (B.Yevseyevin «Yevstiqney» romanından nümunələr); *попасть на глаза; гнать в шею; сломя голову; сходить с ума; положила руку на сердце; хоть тресни; чаша переполнялась; Ахиллесова пята; хоть трава не расти; чем Бог послал; мерить на свой аршин; моя хата с краю* və s. (A.Bitovun əsərlərindən nümunələr). Məsələn:

– Ничего, Толя, как-нибудь. Не может быть, чтобы *свернули нас в бараний рог* ... (V.Rasputin. İvanın qızı, İvanın anası. 2-ci h.); – Полжизни *лямку тянешь* – так и отца родного возненавидишь! (B.Yevseyev. Yevstiqney, fəс. 29); « – Не дай мне Бог сойти с ума – тоже *не для красного словца* было написано (A.Bitov. Vaxtından əvvəl olma haqqında).

Bundan başqa, frazeoloji vahidlər işlənilər: 1) konnotativ asılılıq mənasında, yəni verilmiş məndə dar, denotativ məna kimi qiymətləndirmənin mümkün olduğu hamıya məlum mənalardan birində; bununla yanaşı frazeoloji vahidin forması dəyişməz qalır; 2) frazeoloji vahidlərin okkazional (sistemsiz) forması ilə xidmət göstərilən xüsusi təsviri, kontekstual asılı mənalarda.

Üçüncü fəsil «**Rus dilinin sintaktik vahidləri linqvo-ölkə-kulturoloji məlumatın ifadəçisi kimi**» iki paragrafdan ibarətdir.

Birinci paraqfarda rus atalar sözləri, məsəllər və aforizmlər linqvoölkəşünaslıq və milli-mədəni məlumatın ifadəçisi kimi nəzərdən keçirilir. V.Rasputinin, B.Yevseyevin və A.Bitovun əsərlərində göstərilmiş vahidlər çoxlu miqdarda istifadə edilir. Müəllif məqsədlərinin əsərin mətninə daxil edilməsindən asılı olaraq verilmiş vahidlər müxtəlif funksiyalar (semantik, idiosstil, koqnitiv və s.) yerinə yetirirlər. Bu yazıçılar atalar sözlərini, məsəlləri və aforizmləri müxtəlif formalarda istifadə

edirlər: onların invariant formasında, onların əsas paremioloji vahidin öz bənzərliyini qoruyub saxladığı seqmentasiyalaşdırılmış formasında və ifadənin başlanğıc formasının sintaktik quruluşu pozularkən mənanın hər hansı bir konnotativ təbəqəsini (kinayəni, satirani, sarkazmı və s.) aktuallaşdıran başqa sözlə ifadə edilmiş formasında. Məsələn:

... Дерзнувший любезничать с Алымужкой был награжден: бумагой и обещанием. Препятствовать дальнейшему обучению Фомина в Италии Иван Иванович не стал: *чем черт не шутит, когда Господь Бог спит!* Вдруг да Алымужка возвратится? (B.Yevseyev. Yevstiqney, fəs. 14). Gördüyümüz kimi, verilmiş məsəl iki hissəli strukturla tamamilə oxşar mənada işlənib.

... Была возможность ... перенести целлюлозный завод в Братск, где строилась ГЭС. Воспротивились проектировщики... *Рыба ищет где глубже*, проектировщик – где лучше ... (V.Rasputin. Sibir, Sibir..., fəs. 3). – Müqayisə edək: Рыба ищет, где глубже, а человек – где лучше...

Tədqiq edilən üç yazıçının əsərlərinin dili *ни в какие ворота не лезет, в ногах правды нет, деньги не пахнут, береженого Бог бережет, обжегшись на молоке, дует и на воду* və s. (V.Rasputin); *сытое брюхо к учению глухо, на чужой роток не накинешь платок, на чужие пожитки берут завидки, не выпорешь – не выучишь, нашла коса на камень; на ловца и зверь бежит, чем черт не шутит* və s. (B.Yevseyev); *нет худа без добра, маленькая собачка всегда щенок, в доме повешенного о веревке не говорят, на Бога надейся, а сам не плошай* və s. (A.Bitov) kimi nümunələrlə zəngindir.

Bu vahidlər antroposentrikdir, onlar hamısı insanın həyat və məişətini, onun dünyaya baxışlarını əks etdirir. Əksər hallarda hər linqvokulturoloji vahidin arxasında mənəvi mədəniyyətinin müəyyən zamanla, tarixlə bağlı olan verilmiş fraqmenti haqqında müəyyən mədəni-tarixi məlumat dayanır. ... Linqvokulturologiya yalnız cəmiyyətin müasir həyatı ilə irəli sürülmüş mədəni dəyərlərin yeni sisteminə yox, həmçinin müəyyən şərtlərdə köhnə sistemə yönəlir ki, bu da linqvokulturoloji vahidlərin – sözlərin, söz

birleşmələrinin, cümlələrin, mətnlərin yerinə yetirdiyi vəzifələrlə, funksiyalarla müəyyən edilir²⁴.

İkinci paraqrafda sabit işlənən sintaktik konstruksiya (sintaktik frazeologizmlər) linqvoölkəşünaslıq məlumatının ifadəçisi kimi öyrənilir. Sosiomədəni aspektdə sintaktik frazeoloqizmlərin nəzərdən keçirilməsi onların semantik xüsusiyyətinə əlavə cizgilər daxil edir (vergül), frazeoloji olmuş strukturlar rus milli xarakterinin xüsusiyyətlərini əks etdirir və onların bəzi semantik komponentləri tarixən rusların nitq ünsiyyətinin xüsusiyyətləri ilə formalaşan rus mentalitetinin səciyyəvi xüsusiyyətindən irəli gəlir: məsələn *хоть меняй работу, хоть ничего ей не говори* və s. yaranmış vəziyyəti həll edən əlverişli hərəkət adlandırılır.

Milli-mədəni semantika (sintaksis səviyyəsində) vahidləri *то-то и оно, как бы чего не вышло, одними подсказками сыт не будешь, не тут-то было, еще бы, чего и торопиться-то?, как же так, вот так вот* və digər bu kimi ifadələr olan ekspressiv nitq şəraitində ifadə olunur. Bu ifadələrin linqvokulturoloji dəyəri ondan ibarətdir ki, onlar nitqin gerçəkliyi bilavasitə mənimsəməsi şəraitində yaranır və kontekstin faktlarına semantik cəhətdən tərkib hissələrə bölünməz reaksiyadan ibarətdir. Məsələn:

– Ладно, хватит выделяться перед матерью. *Учись да не заучивайся, дальше ума не лезь* (V.Rasputin. İvanın qızı, İvanın anası. Fəс. II);

– *Чего и торопиться?! Я ведь и представиться не успел. Уж побудьте со мной минутку ...* (B.Yevseyev. Yevstiqney, fəс. 37);

– *И вот, хрен уснешь. Несытый хуже голодного. Я ли не помню, что такое голод!* (A.Bitov. Biz yad ölkədə oyandıq. Paravozun yorğunluğu).

Sabit işlənən sintaktik konstruksiya rus nitqini «ilkini» formada səciyyələndirir, rus dilinin ekspressiv sintaktik fondunu təşkil edir və xüsusi təşkil edilmiş struktur kimi milli-linqvokulturoloji linqvistika semantikasının ifadəçisidir. Onlarda rus nitqinin poetik-ekspressiv gücü, onun məntiqi-estetik potensialı ifadə olunur.

²⁴ Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. Баку: Сабах, 2001, с. 158; Мокиенко В.М. Фраzeология, текст и лингвострановедение //Лингвострановедение и текст. Москва: Русский язык, 1987, с. 170.

Nəticədə dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn nəticələr və ümumiləşdirilmələr göstərilib. Dil dövrünün əsas tendensiyası kiçik zaman və mətn kəsiyində (yəni məkan) maksimum mənalı ifadə etməyə təşəbbüsdür. Tədqiq edilən yazıçıların dilində ümumi tendensiyaların əsas təzahürü onların bu və ya digər kontekstdə milli-mədəni məna əldə edən konnotativ mənalarnı ön plana çəkərək və inkişaf etdirərək «danışan» adlar adlanan arsenalın – soyadların, adların, toponimlərin, tarixi hadisələrin adlarının, məişət komponentlərinin, derivatoloji (sözdüzəldici) imkanların, atalar sözlərinin, məsəllərin, frazeologizmlərin və s. istifadəsidir. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində rus yazıçılarının əsərlərinin dili linqvoölkəşünaslıq aspektində həmin dövrdə rus dilinin inkişafının ümumi tendensiyalarını müəyyən edən faktların sistemləşdirilməsi üçün faydalı yardımı ola bilər.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. К вопросу лингвострановедческого изучения языка художественных произведений конца XX начала XXI веков // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. № 4, Баку, 2014, с. 56-61.
2. Формирование лингвокультурологии как филологической дисциплины // Ученые записки, №4, ADU, 2014, с. 92-98.
3. Лексические единицы с лингвокультурологической семантикой (на материале произведений В.Распутина, Б.Евсеева, А.Битова) // Тагиевские чтения (сборник научных трудов). №11, 2015. Баку, с.76-82
4. Лингвокультурологические особенности синтаксических конструкций русского языка // Отечественная наука в эпоху изменений: постулаты прошлого и теории нового времени. Екатеринбург, №6 (11), 2015, с. 47-49.
5. Дериватологические средства представления национально-культурной семантики (на материале произведений русских писателей) // Ученые записки БСУ. № 2, Баку, 2016, с. 127-132.
6. Синтаксические фразеологизмы как носители лингвострановедческой семантики // Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası. Birgə nəşr. Bakı-Kiyev-Minsk. №2, 2016, с. 10-17.

7. Национально-культурная семантика текста (на материале произведений русских писателей) // Современная наука. Актуальные проблемы теории и практики. М., №5, 2016, с. 132-136.
8. Адаптация русских фразеологических единиц в азербайджанской аудитории // Материалы Международной научно-практической конференции «Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане: опыт, практика и перспективы разработки и создания новых учебных комплексов для школ и вузов». Баку, 19-20 мая, 2017, с.41-42.
9. Язык как средство хранения культурно-исторической (кумулятивной) информации // Filologiya məsələləri, №8, 2017, с.210-216.
10. Страноведение как научная дисциплина: краткая история формирования // Bakı, ADU, Elmi xəbərlər, №3, 2017, s. 79-83.
11. Анализ национально-культурных языковых единиц с позиций страноведческой (лингвострановедческой) заряженности (на примере русской поговорки) // Gəncə, GDU, Elmi xəbərlər, №3, 2017, s. 171-173
12. Страноведческая ценность фразеологизмов (на материале произведений русских писателей) // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi konfransı. Bakı, 2017

F.H.Aliyeva

Linguo-cultural aspect of the language of Russian writers' works of the end of XX- the beginning of XXI centuries

Summary

The dissertation deals with a number of problems of linguo-cultural studies in the Russian writers' works of the end of XX- the beginning of XXI centuries. The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The introduction consists of the actuality of the topic, the object of the research, the subject and the aim; also the tasks and methods are identified, the novelty from the scientific perspective, theoretical and practical importance and hypotheses to be defended are introduced.

The first chapter gives explanation of theoretical basis of linguo-cultural studies. The brief history of linguo-cultural studies, which is one of the parts of philology, is given. Different opinions are compared in connection with linguo-cultural studies and the principles of description of language material are defined. According to the investigation of the language of a particular writer, linguo-cultural studies as a part of linguistics, covers at least three aspects, such as linguistic, linguo-methodical, linguo-stylistic. The reserves of linguo-cultural studies of the language are defined within the fund of national and cultural semantics. The main contours of the linguo-cultural studies are examined.

In the second chapter the language of different writers' literary works is studied in the frame of the linguistic and cultural studies. Lexical units, which express national and cultural (linguo-cultural) semantics of the works of V.Rasputin, B.Evseev, A.Bitov, are studied. The information about words, word combinations, derivational (word-building), paremiological and phraseological elements as a carrier of national and cultural information in literary and publicistic texts are commented on.

Syntactic elements as carriers of information are investigated in the third chapter. Proverbs, sayings and aphorisms of the Russian nation are studied. These elements in the studied works carry out different functions, such as: idiostyle, national and semantic, cognitive and cultural, etc. The writers use these elements in the form of invariants, segments, paraphrases, etc. Stable word combinations (syntactic phraseological units) are considered as carriers of linguo-cultural studies.

The conclusion summarizes main statements, which are carried out of the content of the dissertation.